

О. В. Комаp

ЮВЕЛІРНА ФОРМА З ХОДОСІВСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ ВОЛИНЦЕВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

У публікації вводяться в науковий обіг матеріали зі споруди волинцевської культури другої половини VIII ст. зі знахідкою стулки форми для виготовлення легкоплавких прикрас-нашивок кола Бернашівки.

Ключові слова: східні слов'яни, Середнє Подніпров'я, раннє середньовіччя, волинцевська культура, ливарна форма, ремесло.

Прикраси жіночого й чоловічого вбрання традиційно привертають найбільше уваги з усього комплексу ознак археологічних культур слов'ян VI—X ст. Це не дивно для складних ювелірних виробів зі срібла чи золота, або ж художньо декорованих прикрас із мідних сплавів. Проте окреме місце серед них займають дрібні нашивні чи підвісні прикраси з легкоплавких металів, які через умови збереженості рідко трапляються у скарбах чи в культурних шарах поселень, і асортимент яких відомий переважно завдяки знахідкам ливарних форм з каменю.

Виділяючи свинцево-олов'яні прикраси у окрему категорію на прикладі скарбу з поселення колочинської культури біля с. Великі Будки (1981 р.), В. М. Горюнова акцентувала увагу на дуже широкій географії аналогій (від Подністров'я до Прикам'я та від півдня України до Прибалтики), а також на широких хронологічних рамках побутування таких прикрас (від III до XII ст. н. е.), вважаючи таку картину наслідком якоїсь масштабної субстратної взаємодії ще у III—IV ст. (1987; 1992). А. Д. Мачинська відзначила, що в Ладозі близькі бляшки з олов'яного сплаву походять з шарів, датованих за дендрохронологічною схемою пам'ятки 760—840 рр., а

типи цих прикрас повністю повторюють зображення на ливарних формочках з городищ Камно, Псковського та Риуге, де вони також тяжіють до шарів VIII—IX ст. Зважаючи на аналогії з «антських» скарбів VII ст., дослідниця не відкинула можливість «південного імпульсу», проте більш вагомими визнала географічно ближчі аналогії з Прибалтійського регіону (Мачинская 1989, с. 17—18).

Новий сплеск інтересу до свинцево-олов'яних прикрас слов'ян викликало відкриття у 1990 р. майстерні з великою кількістю ливарних форм на поселенні празької культури Бернашівка у Подністров'ї (Винокур, Мегей 1992; Винокур 1997; 1998). Попри походження з єдиного комплексу, набір предметів, що відливалися у бернашівських формах, охоплював аналогіями значний період від другої половини V до кінця VII ст. І. С. Винокур датував майстерню у згаданих вище публікаціях другою половиною V—першою половиною VI ст. Однак І. О. Гавригун пізніше дійшов висновку про найбільшу вірогідність подібного поєднання типів предметів аж на межі VI—VII ст. (2005, с. 415), у світлі чого виробництво прикрас з легкоплавких металів на Бернашівському поселенні виглядало не лише кустарним, але й вкрай консервативним.

Ще рельєфніше проблема «архаїчності» форм дрібних свинцево-олов'яних бляшок постала після серії робіт О. О. Щеглової (1999; 2001; 2002; 2003; 2009; Щеглова, Егорьков 2000 та ін.), яка провела детальний порівняльний аналіз ливарних форм і готових виробів «антського» часу (VI—VII ст.) з українського лісостепу (кола Бернашівка — Великі Будки) та аналогічних предметів

VIII—IX ст. з північного заходу Росії й Естонії (кола Камно-Риуге), паралельно запропонували їх класифікацію й спостереження за регіональним розподілом варіантів. Констатувавши значний хронологічний розрив між північним та південним ареалами таких знахідок, О. А. Щеглова висловила припущення про міграційний механізм перенесення традиції свинцево-олов'яних прикрас, що мало статися, на її погляд, не пізніше кінця VI—VII ст. шляхом переселення окремих слов'янських груп з півдня та їх участі у формуванні культури довгих курганів.

Є. Ю. Тавлінцева та М. О. Кренке паралельно розглянули знахідки форм і відливок аналогічних нашивок з поселень і могильників населення басейну Оки (Тавлінцева 1999; Кренке, Тавлінцева 2002; 2011). Дослідники констатували, що появу нашивок з легкоплавких металів в цьому регіоні можна датувати ще III ст. н. е., але поєднання одних і тих же типів негативів на глиняних і кам'яних формах вказує на привнесений характер традиції останніх. Верхня межа побутування типів металевих бісеру в регіоні при цьому була віднесеною аж до XII—XIII ст. (Тавлінцева 1999, с. 111). У мощинській культурі час побутування легкоплавких нашивок на підставі стратифікованих комплексів городища Акіньшине О. М. Воронцов визначив у рамках середини V — початку VI ст. (Воронцов 2014, с. 312).

Нові знахідки форм та свинцево-олов'яних прикрас з розкопок Земляного городища Ладоги були підсумовані у дослідженні Н. В. Григор'євої та О. О. Щеглової (2012). Значний об'єм збережених відливок з шарів IX ст. демонструє повне переважаювання у цей час круглих форм бляшок та колючок-нашивок. О. О. Залогіна та О. І. Волковицький (2016) підняли верхню межу побутування свинцево-олов'яних прикрас на Земляному городищі Ладоги до першої третини X ст., підкресливши також переважно фінський характер культури городища Камно у VIII—IX ст., що викликає закономірні запитання до версії про появу прикрас-нашивок з легкоплавких металів на цих пам'ятках саме під «південним» слов'янським впливом.

Систематизувавши знахідки свинцево-олов'яних прикрас і негативи форм з комплексів культури довгих курганів, О. Р. Михайлова припустила, що широке поширення такої моди у культурах лісової та лісостепової зон Східної Європи скоріше пояснюється імітацією певної елітної моди, а саме золотих нашивок жіночого аланського вбрання гунської епохи (2015; 2017), серед яких справді є паралелі формі частини бляшок.

Число ливарних форм з ареалу пен'ківської культури значно доповнили Ю. В. Буйнов, М. А. Сергеев, Я. В. Володарець-Урба-

нович та М. О. Стрельник, переважно за рахунок випадкових знахідок (Буйнов, Сергеев 2012; Володарець-Урбанович, Буйнов 2017; Володарець-Урбанович 2017; 2018; Стрельник, Володарець-Урбанович 2017). З цієї серії робіт варто відзначити кілька важливих моментів.

Набір форм з поселення Циркуни 13, зібраний з дюни на еродованому поселенні пен'ківської культури (Буйнов, Сергеев 2012; Володарець-Урбанович, Буйнов 2017), цілком може бути комплектом з однієї майстерні, однак, враховуючи обставини знахідки, комплексом його можна все ж вважати лише умовно. На одній формі тут не представлені різні типи прикрас, тож, хоча даний комплект і дає можливість припускати виробництво дрібних нашивних бляшок в басейні Сіверського Дінця щонайменше до етапу горизонту скарбів 2-ї групи за О. О. Щегловою, доказового значення, на жаль, не має.

Я. В. Володарець-Урбанович (2017) також висловив сумніви щодо датування III—IV ст. ряду кам'яних форм, знайдених на поселеннях київської та черняхівської культур. Керуючись принципом економії, дослідник схильний відносити всі такі знахідки до VI—VII ст. Питання, безумовно, вимагає додаткового дослідження через крайню обмеженість знахідок форм у закритому археологічному контексті. Побутування нашивок з легкоплавких сплавів у III—IV ст. в Пооччі цілком дозволяє припускати і їх паралельне використання у сусідніх регіонах у римський час. Втім, проблема датування кам'яних форм для невеликих круглих, напівсферичних, трикутних чи трапецієподібних нашивок, а також металевих намиста виглядає ще складнішою, оскільки цілий ряд подібних знахідок форм асоціюються з пам'ятками лісових культур раннього залізного віку (див.: Лошенко 2011, рис. 91: 1—3; Каравайко 2012, рис. 73: 4, 5; Білинський 2019, с. 160—161, рис. 61: 1—5). Більше того, простота форми і декору таких прикрас є причиною їх повторення у зовсім різний час на різних територіях (пор.: Молодин, Дураков, Кобелева 2018, рис. 2: 1; 3). Тож у даному випадку дуже легко потрапити у пастку випадкової типологічної схожості, і головну роль має відігравати археологічний контекст.

У проблемі верхньої хронологічної межі використання кам'яних форм для свинцево-олов'яних прикрас у Середньому Подніпров'ї теж наразі немає ясності. Я. В. Володарець-Урбанович відзначив фрагмент глиняної форми IX ст. з негативом салтівської сережки з Канівського поселення, а також дві кам'яні форми з пізньороменських пам'яток X ст. — Свердловського 1 та Воргол II (2018, с. 118). Проте канівська форма ні за технікою виконання форми, ні за типом прикрас

на ній (Мезенцева 1965, рис. 27; 55), явно не належить до кола Бернашівки чи Камно-Риуге. Натомість на крейдяній формі з городища Свердловське 1 (Черненко, Кравченко, Луценко 2018, рис. 2) нанесені два негативи для відливки невеликих колечок та рельєфна частина декору круглої «солярної» підвіски, аналогії яким справді представлені на формах IX—X ст. кола Камно-Риуге (Шеглова 2002, рис. 5: 10—12, 16, 17). Найближчими аналогіями для виробу за декором та розміром виглядають негативи форм з Городища на Сясі (Шеглова 2002, рис. 5: 17) та Ізборська (Седов 2007, рис. 78: 9), а також підвіска з Болгарії (Дончева 2007, таб. XXXI: 16). У ливарному каналі підвіски зі Свердловського 1 (Черненко, Кравченко, Луценко 2018, рис. 2) добре помітно кругле вушко для нашівки, характерне для «південних» виробів кола Бернашівки. На півночі такий варіант круглих підвісок чи нашивок поки представлений лише формочкою з Любші (Шеглова 2002, рис. 4: 3; Рябинин 2003, с. 198).

Мергелева форма з городища Воргол II двобічна (Каравайко, Плаксина 2016, рис. 5). На одній зі сторін вирізаний доволі кустарний негатив скроневого кільця сер. X ст. із зображенням птаха (пор.: Шпилів 2010, рис. 3: 1—6); на іншій — негатив колечка та круглої підвіски з хрестом в центрі. Здавалося б, друга сторона форми цілком вписується в коло прикрас Камно-Риуге (пор.: Шеглова 2002, рис. 4: 2—15). Проте варто згадати і про дунайський вектор аналогій, зокрема, поширені у IX—XI ст. в Болгарії свинцево-олов'яні круглі підвіски (Дончева 2007, таб. XXXIV: 28, 29; XXXIX: 5; XLVII: 33; LXII: 1, 2; CXVII: 20; CXXVIII; CXXIX: 21, 26; CXXXVII) та форми для їх відливки, на яких також присутні й інші типи характерних для кола Бернашівка-Камно прикрас: круглі бляшки, ворварки, чотирипетельчасті бляшки (Дончева 2015, кат. 1; 8). Форма з Пліски знайдена у культурному контексті X—XI ст. (Станчев 1955, с. 192—194); на ній же вирізані негативи для відливки пряжки і поясного наконечника IX—X ст., що повністю виключає можливість її належності до горизонту слов'янських легкоплавких прикрас VI—VIII ст., представленого в Подунав'ї (див.: Szmoniewski 2002; 2017).

Не належить до числа ранніх і форма зі Стальнівців у басейні Прута (Мисько 2007, рис. 3: 1), на якій зображено негатив трирогої лунниці IX—X ст., аналогічної до лунниці з форми з ур. Калараш на Дунаї (Дончева 2007, обр. 36). Прямокутна і кругла прикраси на формі зі Стальнівців мають вушка з повздовжніми каналами, і тому точно не є нашивними бляшками, як вироби з бернашівських форм. Надзвичайно близькі аналогії їм відомі на ві-

зантійській формі з зібрання музею Шнютгена в Кельні (Bosselmann-Ruickbie 2018, fig. 1). Свинцеві ж відливки прикрас такої форми та стилю походять з Болгарії (Дончева 2007, табл. LXIX: 19; LXXVIII: 14; LXXXIX: 1—3, 5, 6; CXLIX: 20; CLXX: 1—3, 5).

На прикладі форм зі Стальнівців та Воргола II бачимо, що вони відображають нову хвилю дунайських впливів і прикраси, достовірно не пов'язані з ювелірними традиціями кола Бернашівки. Форма з городища Свердловське 1 має спільні риси з прикрасами кола Камно-Риуге, і, вірогідно, відбиває інший вектор впливів — північний. Проте виникає закономірне питання: до якого ж часу зберігалася власне місцева традиція лиття свинцево-олов'яних прикрас кола Бернашівки в українському лісостепу? Для відповіді на це питання важливою є знахідка кам'яної форми з Ходосівського поселення волинцевської культури (рис. 1), яка пройшла поза увагою дослідників.

Форма виявлена загоном Є. О. Петровської у 1976 р. (Петровская 1976; 1977, с. 354) під час розвідкового огляду лівого краю устя «Глеевого яру» (Козаків яр) неподалік від Малого Ходосівського городища. Згідно зі звітом, форма походить з заповнення житла (Петровская 1976, с. 15), однак, за щоденниковими записами Є. О. Петровської, насправді вона була знайдена при огляді яру у викиді з лисячої нори разом з фрагментами ліпного та гончарного посуду (рис. 2), а також уламками жаровні від печі (у колекцію відібрані 5 фрагментів; рис. 7: 1—3). Зачистка схилу по краю виявила в цьому місці пляму заповнення заглибленого об'єкта, для дослідження якого й було закладено розкоп розмірами 5 × 4 м (рис. 3).

В межах розкопу досліджено залишки підчотирикутного котловану розмірами 4,5 × 2,2 м й глибиною 0,55 м від поверхні (заглибленого у лесовий материк на 0,3 м), а також підциліндричну яму 1 розмірами 0,75 × 0,88 м і глибиною 1,35 від поверхні. У північно-західній частині споруди простежено підциліндричну яму 2 діаметром 0,8—0,88 м, заглиблену на 0,95 м нижче від рівня підлоги. На схід від неї розташовувався завал білої обпаленої глини, а під стінкою — овальне заглиблення розмірами 0,4 × 0,5 м, глибиною 0,15 м від рівня підлоги (рис. 3: b). У північно-східній частині котловану автор розкопок позначила продовговату попелясту пляму на дні споруди (рис. 3: c). Проте на польових фото з робочими моментами розчистки котловану (Петровская 1976, альбом № 1, табл. 46—48) добре помітно округлу пляму попільного з вугликами заповнення ями діаметром бл. 0,9 м, що перерізала заповнення житла (рис. 4). Ця яма (умовно № 3) фіксувалась вже на зачистці після першого

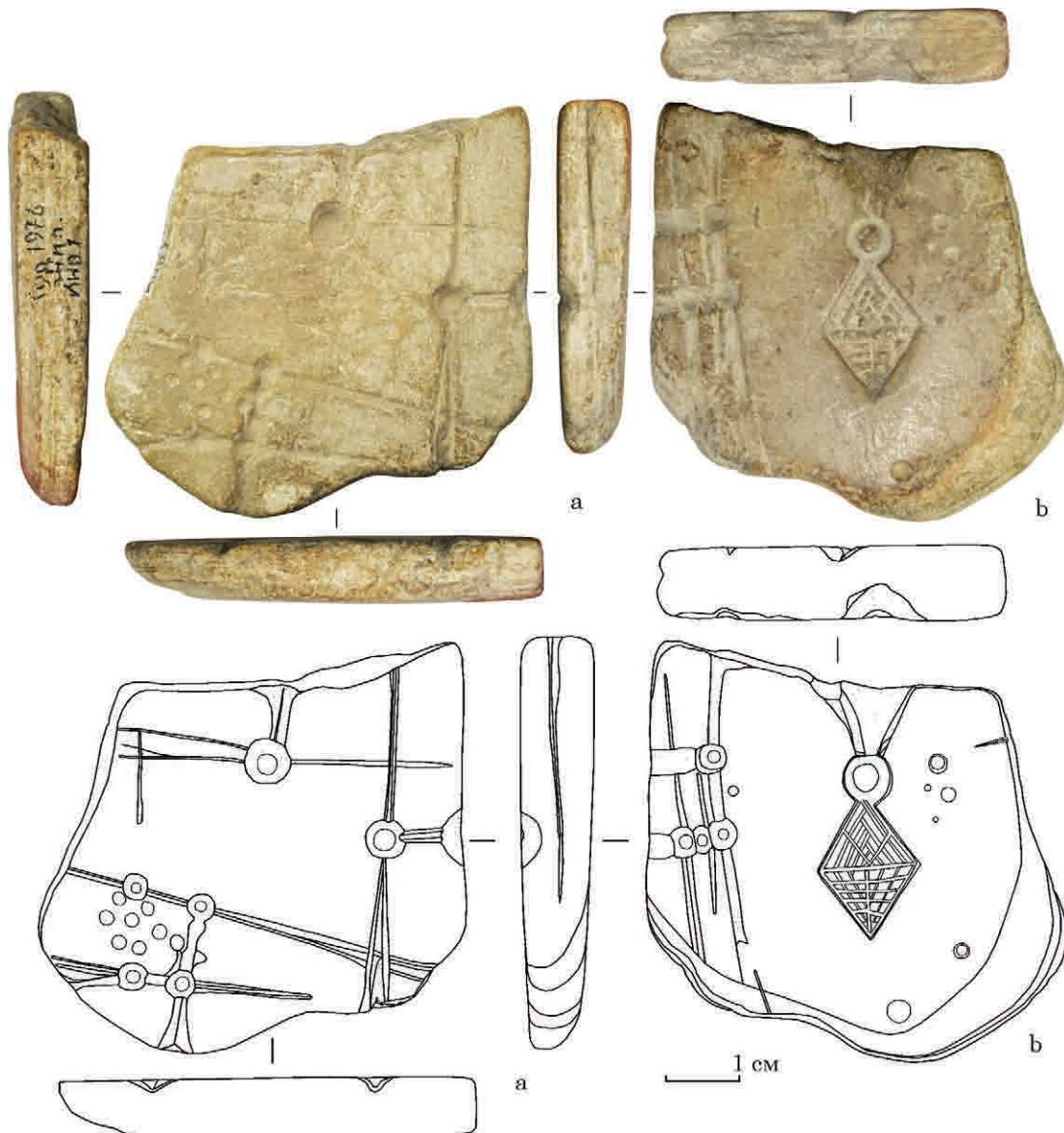

Рис. 1. Стулка форми з Ходосівки

штیکا (0,2—0,3 м), на одному рівні запуску з ямою 1. Яма 2, навпаки, була виявлена лише після вибірки заповнення, тобто або передувала йому, або ж входила у конструкцію споруди. Така ж картина ями у рамках котловану відзначена на даному поселенні у житлі 1 1972 р. (Сухобоков 1977, рис. 2; Комар 2018, рис. 2: 2), а також житлах 1 і 10 (3) 1985 р. (Петрашенко 1997, с. 9, 15).

Знахідки з культурного шару розкопу (гл. 0,0—0,3 м) представлені переважно дрібними фрагментами ліпних горщиків (рис. 5). Переважають фрагменти з нерівним обпалом червонуватого або коричневого відтінків з помітною домішкою шамоту та часом дрібною жорстви. Профілювання вінець у даної групи горщиків різне — від високих вертикальних (рис. 5: 9) до коротких, відігнутих назовні (рис. 5: 3, 5, 11, 12, 15). Деякі фрагменти декоровані насічками (рис. 5: 5), пальцеви-

ми вдавленнями (рис. 5: 15) або гребінцевим штампом (рис. 5: 11) по вінчику; але лише на одному такий спосіб декору поєднувався з наколами по плечикам (рис. 5: 11). Другу, менш чисельну групу фрагментів складають уламки з міцнішим черепком, у тісті якого мало помітний шамот, а як домішку використали річковий пісок; обпал рівний, «черепичного» відтінку (рис. 5: 1, 4, 6, 16, 19). Поверхня таких посудин заглажена, але явних слідів використання поворотного круга не помітно; основної формою вінець були високі вертикальні (рис. 5: 1, 4), що дозволяє відносити групу до наслідувань гончарних сіроглиняних горщиків волинцевської культури. Третя група — представлена єдиним ранньогончарним фрагментом нерівного обпалу з врізним хвилястим декором (рис. 5: 13).

Знахідки з ями 1 у колекції представлені лише дрібними фрагментами ліпних вінець

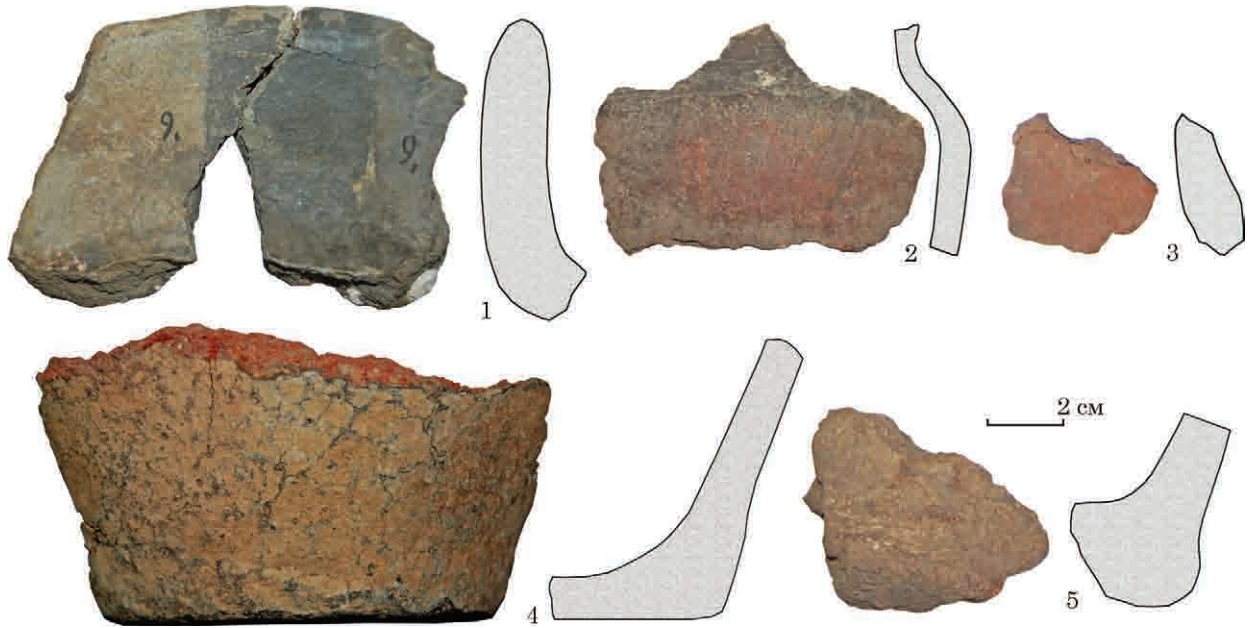

Рис. 2. Фрагменти посуду з лисячої нори, Ходосівка

та денця (рис. 6: 6, 17, 31). У заповненні споруди керамічних фрагментів виявлено більше, і серед них присутні крупніші екземпляри, що дають уявлення про форму посудин. Перша технологічна група ліпного посуду тут також найчисельніша. Серед неї виділяються 3 горщики з різко виділеними потовщеними плечиками (рис. 6: 18, 19, 22), найбільше характерними для роменської культури (пор.: Сухобоков 1975, рис. 45: 1; Сухобоков, Юренко 1995, рис. 21: 1). Втім, декору гребінчатим штампом на фрагментах з об'єкта не відзначено — тут присутні лише пальцеві защеми та насічки по вінцю (рис. 6: 12, 13, 23, 24). На двох фрагментах від однієї посудини помітно грубе вертикальне заглажування стінок травною (рис. 6: 25, 28). До цієї ж групи належить денце «миски-покришки» (рис. 6: 29). Через нерівність кільцевого піддону немає сумнівів, що це саме покришка. Можливо, фрагмент імітує скіфські миски з сусіднього городища, оскільки для волинцевських та роменських пам'яток такий тип посудин не характерний, а конічні «миски-цідилки» культури Луки-Райковецької (Михайлина 2007, рис. 3: 1—12) мали широке пласке денце.

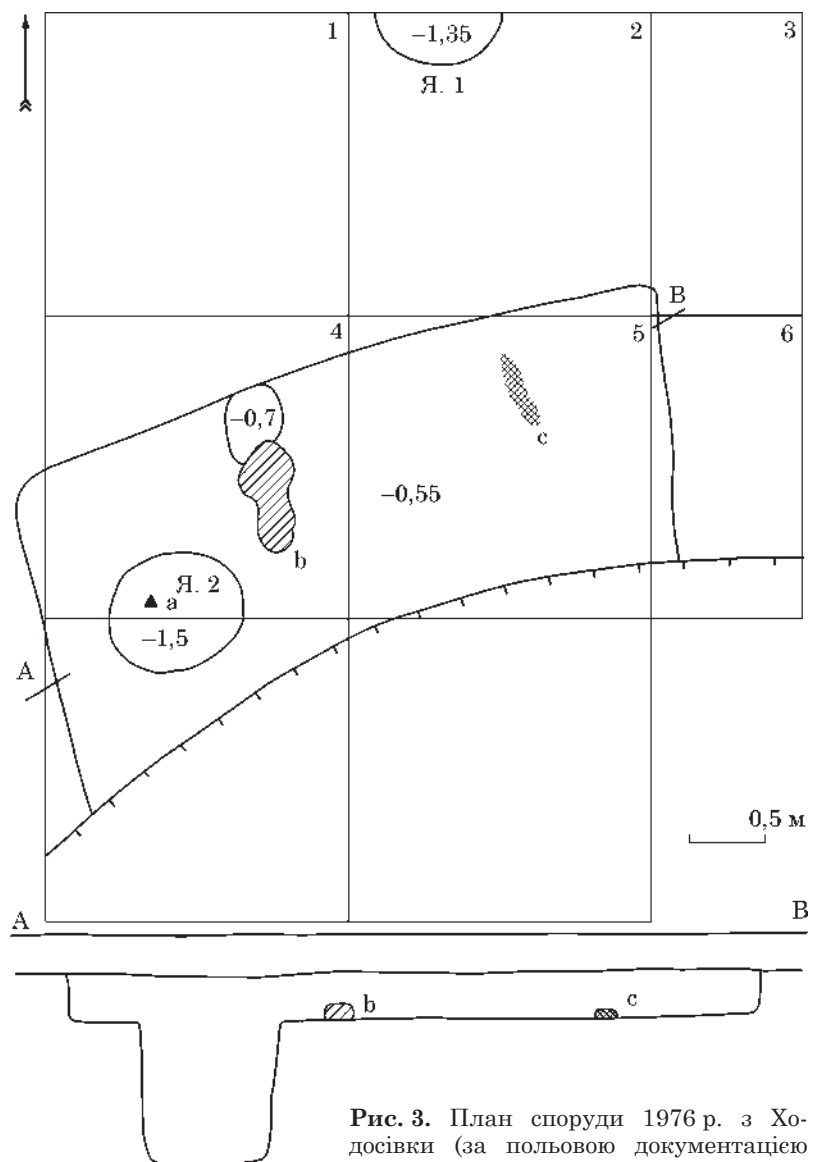

Рис. 3. План споруди 1976 р. з Ходосівки (за польовою документацією Є. О. Петровської)

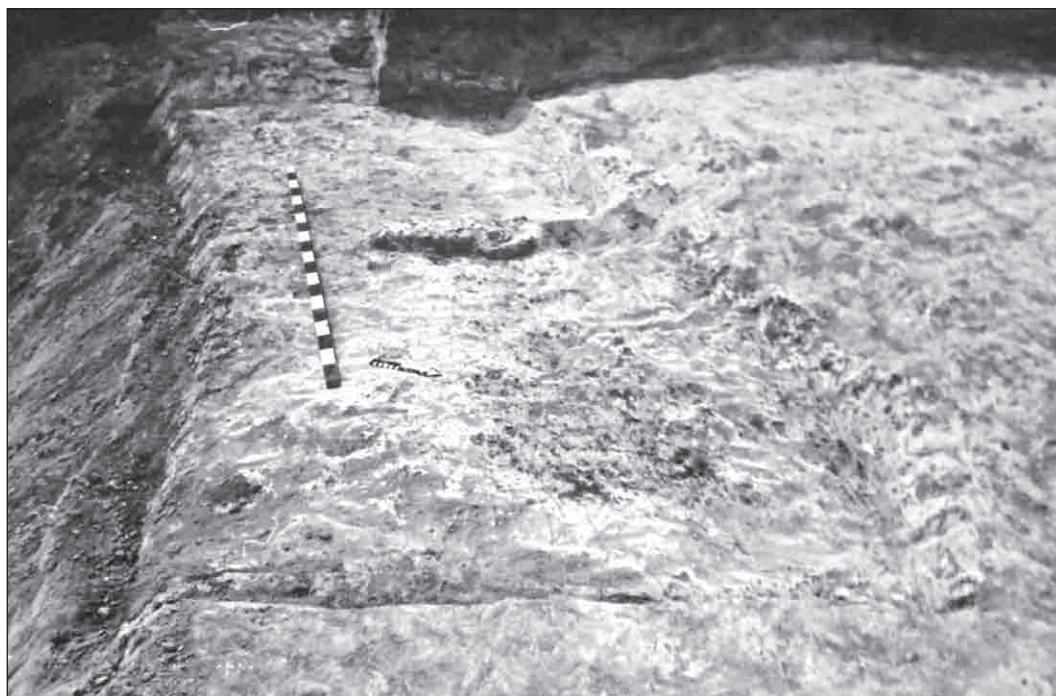

Рис. 4. Споруда 1976 р. з Ходосівки на рівні вибирання заповнення (за Петровская 1976)

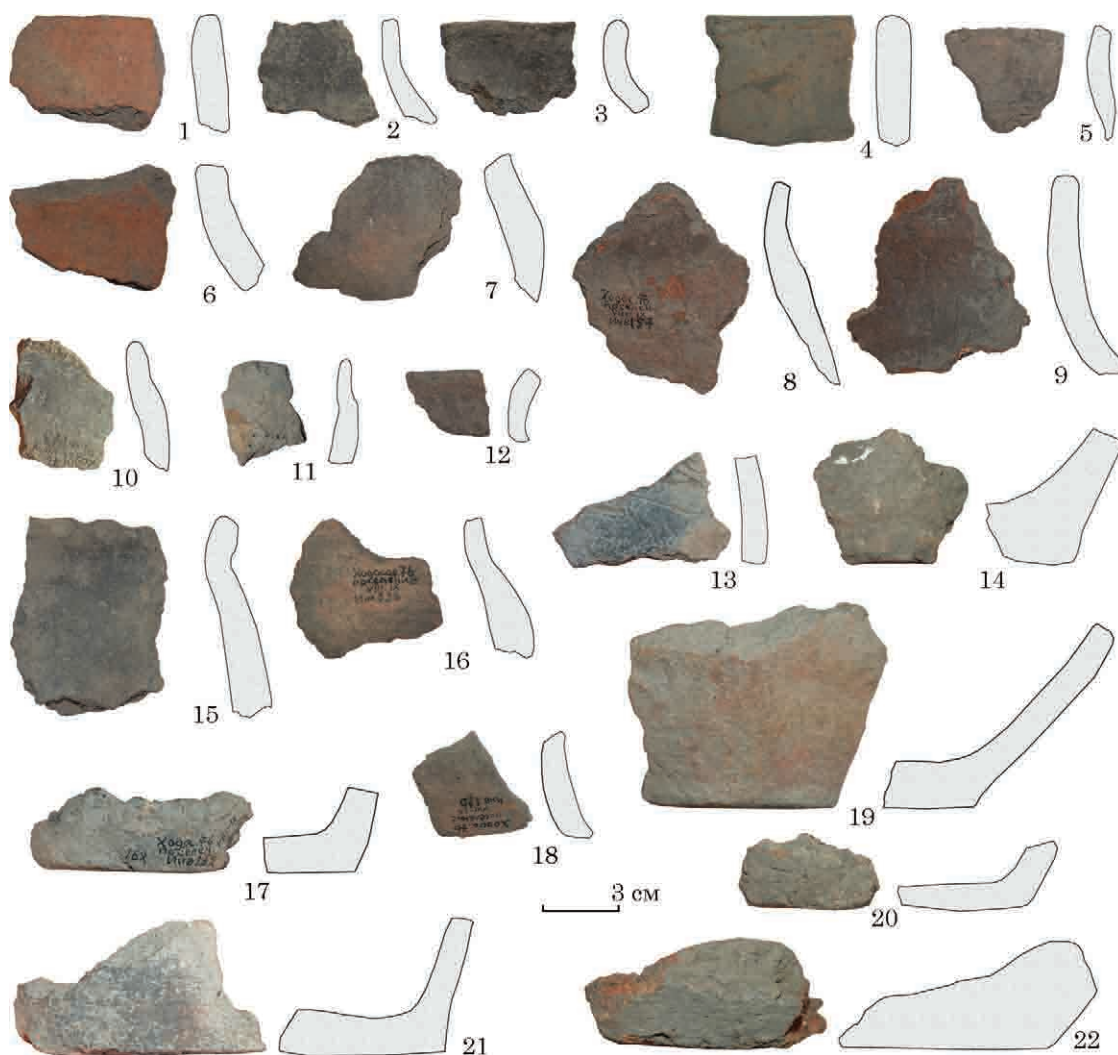

Рис. 5. Фрагменти посуду з шарів над котлованом споруди 1976 р. з Ходосівки

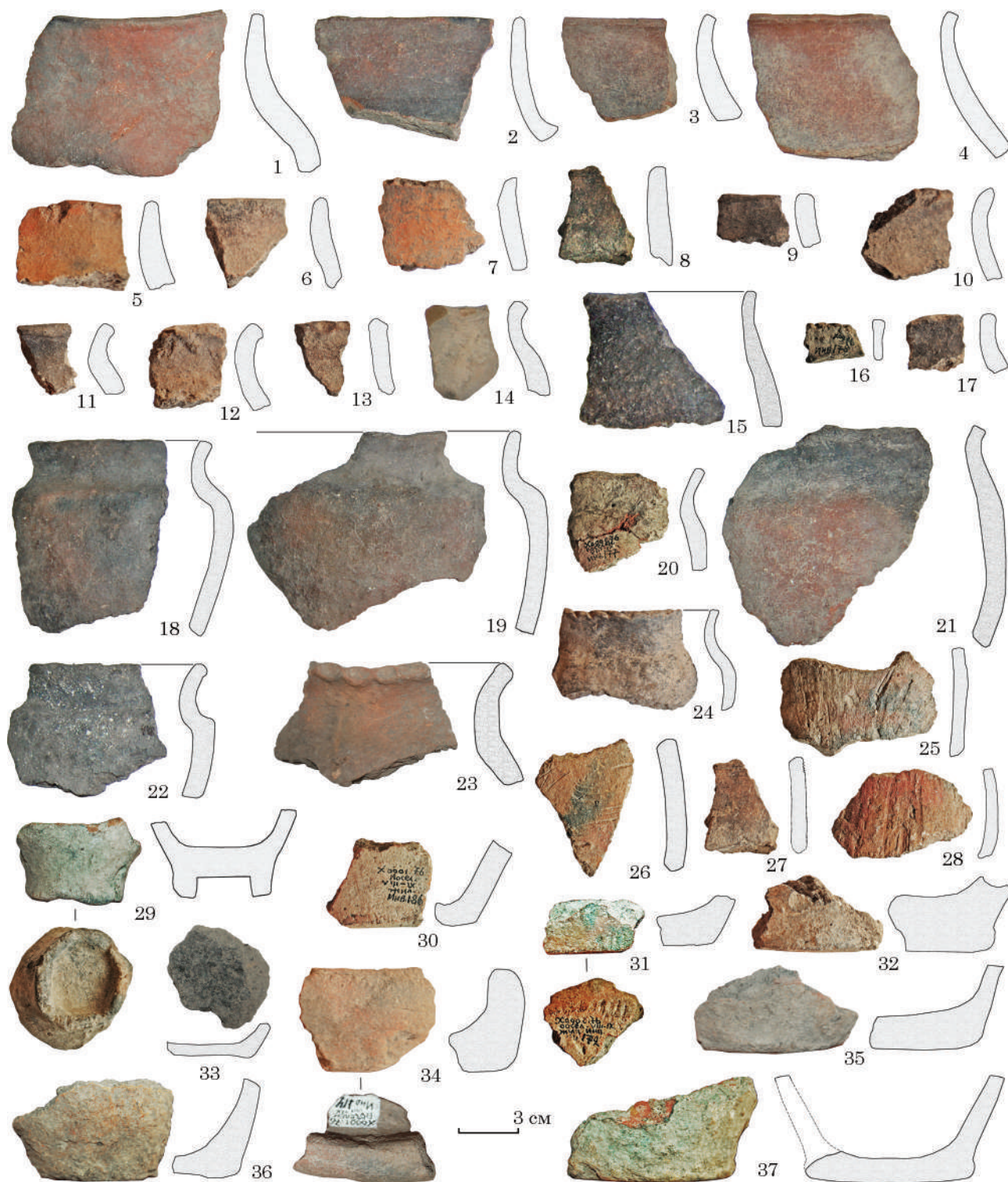

Рис. 6. Фрагменти посуду з заповнення споруди 1976 р. з Ходосівки

Зразки кераміки другої групи, аналогічно до культурного шару, представлені переважно фрагментами горщиків з вертикальними або злегка прогнутими вінцями (рис. 6: 1—5, 7). Дещо незвично виглядає лише фрагмент сковорідки, виготовлений з такої ж керамічної маси з аналогічним рівним обпалом (рис. 6: 34). Третя група представлена двома ранньогончарними фрагментами стінок, на одній з яких грубий хвилястий декор, а на

іншій — лінійний врізний декор, нанесений тонким гребінцем (рис. 6: 26, 27). Враховуючи ту обставину, що лисяча нора зафіксована на глибині 0,5 м, а дно споруди — на глибині 0,55 м, викид з нори також мав належати до заповнення котловану. Що додає до керамічного набору зі споруди також четверту групу — фрагменти сіроглиняного гончарного горщика волинцевської культури (рис. 2: 1).

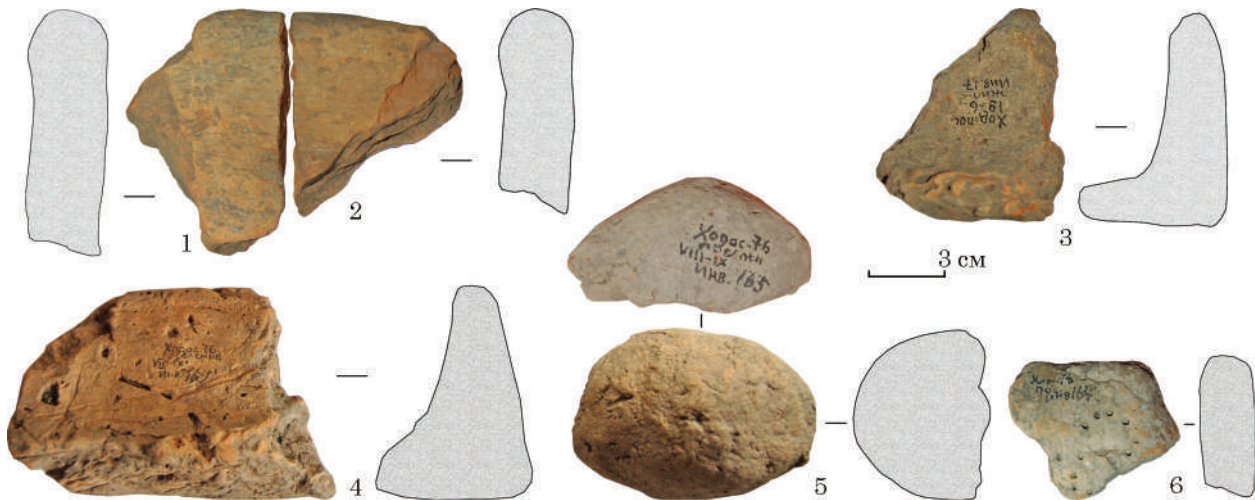

Рис. 7. Фрагменти печі з заповнення споруди 1976 р. з Ходосівки

У заповненні котловану, як і у викиді з нори, знаходилися розрізнені уламки обпаленої глини від печі, фрагменти жаровні печі та вальків-«конусів», характерні для конструкції волинцевських та роменських печей. При цьому уламки стінок жаровні з однаковим декором наколами (рис. 7: 1, 2, 6) виявлені як у придонній частині заповнення, так і на гл. 0,3 м при зачистці. Це свідчить, що рештки розбитого верху печі потрапили вже у культурний шар і заповнення, а не належали до конструкції даної споруди, тому атрибуція її як «житла» на підставі лише цих знахідок не буде коректною.

На дні споруди у кв. 4 знайдені фрагмент залізного ножа та уламок точильного каменя з гальки (рис. 8: 5, 7), а ямі 2 на гл. 1,05 м — біконічне глиняне пряслице (рис. 8: 1). Фрагмент ще одного біконічного пряслиця (рис. 8: 4), а також ціле бочковидне і фрагмент (рис. 8: 2, 3) знайдені у культурному шарі над котлованом споруди (гл. 0,2—0,3 м), разом з кістяним амулетом із зуба тварини (марала?; рис. 8: 6). Уламки вінчика та денця скляної посудини (рис. 8: 10, 11), знайдені у кв. 3 та 4 на глибині відповідно 0,0—0,25 та 0,4 м, у колекції, на жаль, не ідентифіковані, як і уламки залізної голки (рис. 8: 8), а також фрагмент ножа з ями 1 (рис. 8: 9). За виключенням амулета, решта знахідок належить до типових як для самого Ходосівського поселення, так і волинцевської культури вцілому. Просвердлений зуб (рис. 8: 6) вибивається з цього культурного кола, він є частиною доволі рідкісного салтівського амулета — «копитця», представленого у п. 2 Волоконівського могильника (Плетнієва, Николаєнко 1976, рис. 8: 2) та кат. 13 Верхньосалтівського (Безрезовець 1961, табл. XVI: 191).

Для датування споруди («житла») важливі декілька факторів. У ній немає слідів пожежі, поміченої на Ходосівському поселенні у різних його частинах, і датованої археомаг-

нітним та радіовуглецевим методом широко в рамках VIII ст., або ж вужче — середньою VIII ст. (див.: Комар 2018, с. 183—186; рис. 11; 12; Комар 2019, с. 260—263; рис. 5). Але, водночас, споруда 1976 р. не належить і до найпізнішого горизонту Ходосівського поселення, як про це свідчить яма 3 з попельастим заповненням, впущена в заповнення котловану. Фінал поселення визначається за археомагнітними даними в рамках першої половини або вужче — першої третини IX ст., що узгоджується з власне археологічним датуванням (Комар 2018, с. 177—187). Відповідно, час формування заповнення котлована споруди 1976 р. приходить на другу половину VIII — початок IX ст. Кам'яна форма походить з нижньої частини заповнення споруди, тому найімовірніший часовий проміжок її археологізації — друга половина VIII ст., не пізніше початку IX ст.

Ливарна форма (рис. 1) вирізана на уламку плитки місцевого алевроліту. Поверхня з однієї сторони заполірована — скоріше за все, камінь підібрано на березі Дніпра. Він має природні нерівні обриси, без видимих слідів підтесування сторін, однак, попри це, є лише стулкою роз'ємної форми. Оскільки лише одна з граней відносно рівна, суміщення ступок було важким завданням і можливе лише шляхом центрування ливарних каналів на ній. Форма явно виготовлена не професійним ювеліром, що ускладнює навіть завдання атрибуції нанесених на ній негативів.

На основній стороні ступки вирізано негатив ромбічної підвіски чи нашивки з круглим вушком (рис. 1: b; 9: 2), розмірами 25 × 14 мм. Також на цій же стороні з перпендикулярним розташуванням ливарних каналів вирізані ще дві групи негативів для відливки металевих намистин чи бляшок (рис. 1, b). Одна група створює враження імітації три-

Рис. 8. Знахідки з шарів над котлованом споруди і заповнення споруди 1976 р. з Ходосівки: 1—4 — глина; 5 — камінь; 6 — кістка; 7—9 — залізо; 10, 11 — скло (8—11 — за Петровская 1976)

часної скляної намистини, однак вона не має повздовжнього каналу, всі лінії каналів на ній розташовані перпендикулярно, як і петлі на двочасних нашивках з Великобудківського скарбу (Горюнова 1992, рис. 2: 2; Горюнова, Родинкова 1999, рис. 47: 5—8). Втім, не виключено, що це не цілісний виріб, а з відливки потім зубильцем і напилком формували дві окремі округлі бляшки / намистини діаметрами 2,5—3 мм. З іншої групи утворювалася ще одна така ж бляшка / намистина і, можливо, одна циліндрична з поперечним каналом. Інші невеличкі заглиблення на цій стороні стулці могли використовуватися для точнішого суміщення стулок. Зокрема, привертає увагу в цьому плані група з чотирьох округлих заглиблень справа від підвіски, два з яких більші, а ті, що трошки лівіше — лише «розмітки». Очевидно, майстер нама-

гався точно співвіднести їх розташування з парною стулкою, і перша розмітка виявилася неточною.

На зворотній стороні стулки (рис. 1: а) нанесені два круглі негативи діаметром 5—6 мм, а також групи відливки з двох круглих негативів діаметром 3—4 мм, з'єднаних одним ливарним каналом. Менш вірогідно, що дві круглі прикраси так і залишалися з'єднаними і утворювали більшу прикрасу у вигляді «гантельки». Поруч з ними нанесені два негативи таких за розмірами круглих прикрас, але без окремого ливарного каналу. Між ними спостерігається група концентрично розташованих 7 округлих заглиблень (плюс одне в сторону ливарного каналу). Це або сліди незавершеної розмітки негатива, або ж рельєфний декор округлої підвіски (рис. 9: 1а, 1б), основний контур якої з ли-

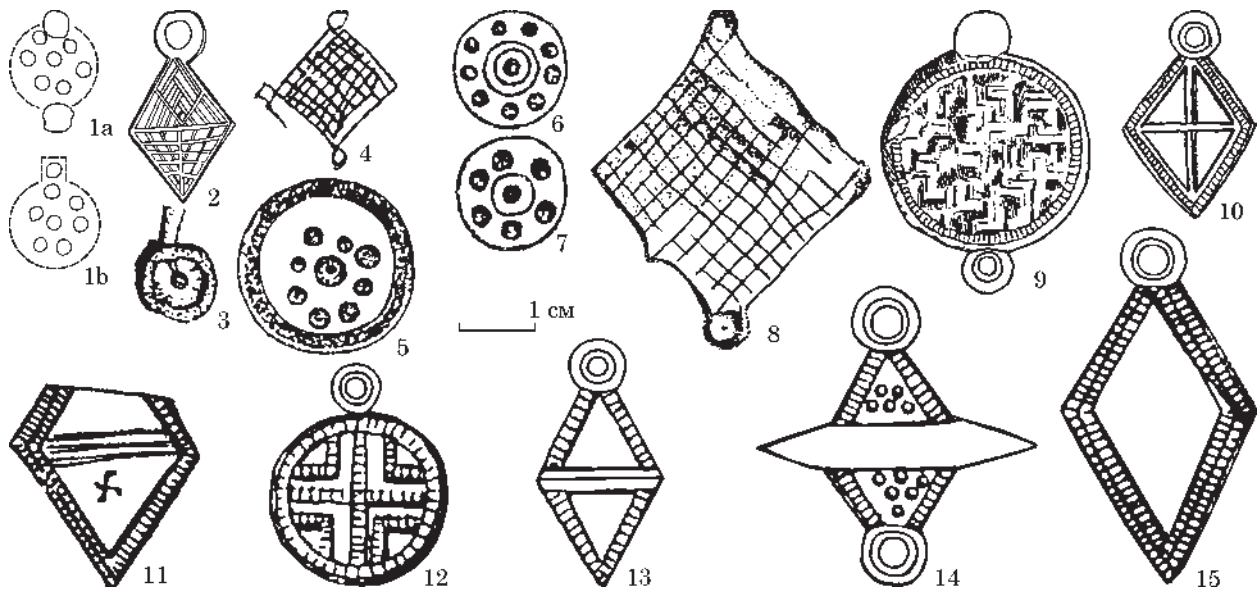

Рис. 9. Негативи прикрас з ювелірних форм: 1, 2 — Ходосівка; 3, 4 — Камно; 5 — Совежа; 6, 7 — Редень; 8 — Ізборськ; 9, 10 — форма з колекції Одеського археологічного музею; 11 — Семенки; 12–15 — Бернашівка (за: 3, 4 — Тараканова 1956; 5–7 — Teodor 1995; 8 — Седов 2007; 9, 10 — Винокур 1997; 11 — Хавлюк 1974; 12–15 — Винокур 1997)

варним каналом мав би бути вирізаний на парній стулці форми. Теоретично не можна виключати, що негативи двох «вушок» пов'язані з такою підвіскою (пор.: рис. 9: 8, 9, 14), але прикраса виходила б занадто несиметричною (див.: рис. 9: 1a). Вірогідніше, що в даному випадку все ж спостерігаємо два етапи нанесення зображень: на першому планувалася підвіска з плоским загнутим вушком (рис. 9: 1b), а на другому поверх неї нанесли ще два круглі негативи.

Круглі негативи наносилися на форму шляхом висвердлювання заглиблення інструментами двох різних діаметрів. Внаслідок цього відливки мали вийти не напівсферичними, а з уступами у місцях зміни діаметрів інструментів. На жаль, без парної стулки форми неможливо точно визначити тип цих прикрас. За аналогією з бляшками Великобудківського скарбу (Горюнова 1992, рис. 2: 1; Горюнова, Родинкова 1999, рис. 47: 10–12) видається, що це мали бути нашивки з петельками. Проте на повній формі з п. 1079 Шокшинського могильника (Тавлинцева 1999, рис. 2) добре помітно, що канали отворів наносилися на стулках на негативи петельок підовальної форми. Подібна картина і на стулках з Бернашівської майстерні (Винокур 1997, рис. 21; 22; 24; 29; 35), хоча тут присутні й кілька стулок з круглими негативами з каналами під отвори (Винокур 1997, рис. 25; 37).

Особливістю бернашівських стулок з петельками є відсутність на них доведених до самого негативу ливарних каналів. Єдине виключення — стулка з «тричастинними» прикрасами з двома поперечними канала-

ми (Винокур 1997, рис. 37), яка є найближчою аналогією негативу ходосівської стулки (рис. 1: b). На інших подібних формах з «тричастинними» круглими прикрасами зі слов'янських пам'яток (Тельнов 2010, рис. 1, 2, 6; Володарець-Урбанович, Буйнов 2017, рис. 1: 6; 4: 2) канали для пронизування відсутні, зате до негативів підходять ливарні канали. Для нашивки така прикраса виходила занадто об'ємною, можливо, вона слугувала з'єднувальним елементом для двох рядів намиста.

Щодо решти круглих негативів (рис. 1: a) певності також не може бути. Найбільший за діаметром має ливарний канал, що притаманно лицевій стороні бернашівських стулок, а от канал для отвору тут лише схематично прокреслений. Другий за розміром круглий негатив цієї ж сторони має і ливарний канал, і старанно прокреслений канал для отвору. При цьому форма відливки тут виходила з найбільшим уступом, як на одному з типів бляшок Великобудківського скарбу (Горюнова, Родинкова 1999, рис. 47: 9). Два круглі негативи без ливарного каналу — явні петельки нашивок, а от «гантелька», що має ливарний канал, і канали для отворів, може виявитися і самостійною деталлю, і петельками на звороті якоїсь більшої прикраси.

Найближчими аналогіями ромбічній прикрасі з вушком (рис. 9: 2) знову виступають негативи форм з Бернашівки (Винокур 1997, рис. 24; 33; 34), а також форми з зібрання Одеського археологічного музею (Дзис-Райко 1983, с. 180; № 179). Ще один уламок форми з подібною прикрасою похо-

дять з Семенків (Хавлюк 1974, рис. 10: 12). Усі вони відрізняються від ходосівської декором, у першу чергу, наявністю одинарного або подвійного (на крупніших екземплярах) орнаментального бордюру (рис. 9: 10, 11, 13, 15). Внутрішнє поле ромбу на ходосівській прикрасі розділено навпіл і заповнене вгорі і внизу різними схемами прокреслених ліній. Таке щільне заповнення поля геометричним декором можна відзначити на круглій підвісці форми з Одеського археологічного музею (рис. 9: 9), але на ній очевидна імітація кербшнітного декору германських прикрас другої половини V—VI ст. (пор.: Theune 2004, abb. 82: 4). Простіший принцип заповнення поля на круглій нашівці з бернашівської форми (рис. 9: 12). Розкреслення сіткою представлене на ескізі ромбовидної прикраси форми з городища Камно (Тараканова 1956, рис. 55: 2) і на подібній прикрасі форми з Ізборська (рис. 9: 4, 8; Седов 2007, рис. 238: 5). У Подунав'ї сітку бачимо на негативі круглій підвіски стулки з ур. Калараш та на ромбоподібних підвісках з Болгарії (Дончева 2007, обр. 36; табл. ХСІ: 11—13; СLXII: 10—12), різноманітніші варіанти геометричного декору — на прямокутних підвісках (Дончева 2007, табл. LXXXIX: 4—6; СLXX: 4, 5).

Схема декору концентричними кружками прикраси зі звороту ходосівської стулки (рис. 9: 1а, 1б) присутня як на дунайських, так і на «північних» прикрасах кола Камно-Риуге (Щеглова 2002, рис. 4: 27—30). Деталі виконання ближче всього до негатива форми з Совежі в басейні Серету (рис. 9: 5), але за розмірами варто відзначити негативи форми з Редень (рис. 9: 6, 7; Teodor 1995, fig. 7: 1, 4). Відливки відомі за знахідками в Болгарії (Дончева 2007, табл. LXIX: 11; LXXI: 18; LXXII: 23; СXLI: 8; СLVIII: 18).

За розмірами прикраси з ходосівської форми мали бути дрібнішими, ніж аналогічні підвіски чи нашівки з Бернашівки, Семенків та форми з Одеського археологічного музею. З ними, натомість, можна порівняти розміри зображень незавершеної стулки IX ст. з Камно (Тараканова 1956, рис. 55: 2). Як вже відзначалося, відрізняє ходосівські від ранньої групи зображень формочок і відсутність орнаментальних бордюрів по краю прикрас. Іншими словами, хоча ходосівська форма безумовно продовжує ювелірні традиції свинцевих прикрас VI—VII ст. кола Бернашівки, вона все ж відрізняється від них у сторону прикрас IX—X ст. кола Камно-Риуге, займаючи проміжну позицію. Така характеристика дуже добре співпадає з датуванням об'єкта волинцевської культури, у якому й була знайдена форма, що підказує вихід форми з ужитку й її археологізацію протягом другої половини VIII ст.

Різка відмінність рівня виконання легкоплавких прикрас ходосівської форми та прикрас з золота, срібла, бронзи зі скарбів волинцевської культури та ранньороманських (див.: Березовець 1952; Приходнюк, Хардаев 1998; Сухобоков, Вознесенская, Приймак 1989; Жаров, Терпиловский 2004; Комар, Стрельник 2011; Комар 2017) свідчить про їх належність найнижчим соціальним прошаркам. Говорить на користь цього ж і нерівність граней ходосівської стулки та використання природної гальки для її виготовлення — майстер не витрачав час на витесування заготовки правильної форми, а лише підібрав придатний камінь. У сумі з очевидною архаїчністю типів прикрас на формі, найбільш вірогідно відносити такі предмети до продукції домашнього, а не професійного ремесла.

ЛІТЕРАТУРА

- Березовець, Д. Т. 1952. Харківський скарб. *Археологія*, VI, с. 109-119.
- Березовець, Д. Т. 1961. *Отчет и таблицы к отчету о раскопках катакомбного могильника*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1959-61/66.
- Білинський, О. О. 2019. *Пам'ятки скіфського часу на Сеймі*. Дисертація к. і. н. Київ, НА ІА НАН України.
- Буйнов, Ю. В., Сергеев, М. А. 2012. Матеріали доби бронзи та раннього середньовіччя з поселення Циркуни-13 на Харківщині. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*, 1005: серія Історія, 45, с. 8-17.
- Винокур, І. С. 1997. *Слов'янські ювеліри Подністров'я (За матеріалами дослідження Бернашівського комплексу I тис. н. е.)*. Кам'янець-Подільський: Oium.
- Винокур, І. С. 1998. Ювелірний комплекс ранньосередньовічних слов'ян. *Archaeoslavica*, 3, с. 209-226.
- Винокур, І. С., Мегей, В. П. 1992. Ювелірна майстерня ранньосередньовічних слов'ян. *Археологія*, 3, с. 82-95.
- Володарець-Урбанович, Я. В. 2017. Ливарні формочки слов'ян раннього середньовіччя: реінтерпретація знахідок. *Археологія і давня історія України*, 1 (22), с. 331-346.
- Володарець-Урбанович, Я. В. 2018. Ливарні формочки у слов'ян епохи раннього середньовіччя: доповнення каталогів О. О. Щеглової. *Старожитності Лівобережного Подніпров'я 2018*, с. 105-128.
- Володарець-Урбанович, Я. В., Буйнов, Ю. В. 2017. Литейные формочки с поселения Циркуны 13. *Stratum plus*, 5, с. 57-86.
- Воронцов, А. М. 2014. Поздний период существования мощинской культуры. *Краткие сообщения Института археологии*, 235, с. 311-327.
- Гавритухин, И. О. 2005. Комплексы пражской культуры с датированными вещами. В: Kaszanowski, P., Parczewski, M. (ed.). *Archeologia o początkach Słowian*. Kraków: Księgarnia akademicka, с. 401-461.
- Горюнова, В. М. 1987. К вопросу об оловянных украшениях «антских» кладов. В: Прянин, А. Д.

(ред.). *Археологические памятники эпохи железа восточноевропейской лесостепи*. Воронеж: ВГУ, с. 85-93.

Горюнова, В. М. 1992. Новый клад антского времени из Среднего Поднепровья. *Археологические вести*, 1, с. 126-140.

Горюнова, В. М., Родинкова, В. Е. 1999. Раннеславянское поселение Великие Будки (Хутор). *Stratum plus*, 4, с. 167-219.

Григорьева, Н. В., Щеглова, О. А. 2012. Украшения из свинцово-оловянистых сплавов в материалах раскопа 3 на Земляном городище в Старой Ладого. В: Мачинский, Д. А. (ред.). *Истоки славянства и Руси: Х чтения памяти А. Мачинской (Старая Ладога, 24—25 декабря 2005 г.)*. Санкт-Петербург: Нестор-История, с. 250-256.

Дзис-Райко, Г. А. (ред.). 1983. *Одесский археологический музей АН УССР*. Киев: Наукова думка.

Дончева, С. 2007. *Медальоны от средневековья Болгария*. Велико Търново: Фабер.

Дончева, С. 2015. *Калъпи и матрици от българското средновековие (IX—XIV в.)*. Велико Търново: Фабер.

Жаров, Г. В., Терпиловский, Р. В. 2004. *Скарб срібних прикрас VIII століття з Андріяшівки на Сулі*. Київ: Корвін Пресс.

Залогина, А. А., Волювицкий, А. И. 2016. Свинцово-оловянные украшения из раскопок Земляного городища разных лет. (немного статистики). *Археология и история Пскова и Псковской земли*, 31, с. 249-254.

Каравайко, Д. В. 2012. *Памятники южновосточной культуры Новгород-Северского Полесья*. Киев: ИА НАН Украины.

Каравайко, Д. В., Плаксина, О. В. 2016. Дослідження городищ на території Путивльського та Кролевецького районів у 2012—2014 рр. *Сіверщина в історії України*, 9, с. 58-65.

Комар, А. В. 2017. Ивахниковский клад (время сокрытия и культурные связи комплекса). *Stratum plus*, 5, с. 113-131.

Комар, О. В. 2018. Археологічне та археомагнітне датування волинцевських комплексів Ходосівського поселення. *Археологія і давня історія України*, 2 (28), с. 168-191.

Комар, О. В. 2019. Досвід використання радіокарбонного методу для датування ранньослов'янських пам'яток України (1970—1987 рр.). *Археологія і давня історія України*, 1 (30), с. 254-267.

Комар, А. В., Стрельник, М. А. 2011. «Репрессированный» клад: комплекс ювелирных изделий VIII в. из находки у с. Фотовиж. *Stratum plus*, 5, с. 143-164.

Кренке, Н. А., Тавлинцева, Е. Ю. 2002. Литейные формы с Дьякова городища. *Российская археология*, 4, с. 90-110.

Кренке, Н. А., Тавлинцева, Е. Ю. 2011. Литейные формы финального этапа существования Дьякова городища. В: Кренке, Н. А. *Дьяково городище: культура населения бассейна Москвы-реки в I тыс. до н. э. — I тыс. н. э.* Москва.: ИА РАН, с. 101-106.

Лошенко, М. И. 2011. *Городища милоградской культуры на территории Беларуси*. Минск: МФЦП.

Мачинская, А. Д., 1989. Украшения из оловянистых сплавов из Старой Ладого. В: Янин В. Л. (ред.). *Новгород и Новгородская земля. История и археология*. Новгород, с. 17-19.

Михайлина, Л. П. 2007. *Слов'яни VIII—IX ст. між Дніпром і Карпатами*. Київ: ІА НАН України.

Михайлова, Е. Р. 2015. Украшения из легкоплавких сплавов в культуре псковских длинных курганов: основные формы и поиск аналогий. *Ладога и Ладожская земля в эпоху средневековья*, 5, с. 125-134.

Михайлова, Е. Р. 2017. О распространении изделий из оловянистых сплавов в лесной зоне Восточной Европы в середине — второй половине I тыс. н. э. *Stratum plus*, 5, с. 87-97.

Молодин, В. И., Дураков, И. А., Кобелева, Л. С. 2018. Захоронения с бронзолитейным оборудованием андроновского (федоровского) могильника Тартас-1 (Центральная Бараба). *Вестник Томского государственного университета*, 56: История, с. 129-137.

Мысько, Ю. В. 2007. Культурная атрибуция лунниц как элемента древнерусского праздничного убора. В: Алексеенко, Н. А., Бабинов, Ю. А., Хофманн, Х. (ред.). *«Sacrum et profanum» II*. Севастополь; Краков, с. 127-134.

Петрашенко, В. О. 1997. Пам'ятки VIII—IX ст. В: Моця, О. П. (ред.). *Південноруське село IX—XIII ст. (нові пам'ятки матеріальної культури)*. Київ: ІЗМН, с. 6-19.

Петровская, Е. А. 1976. *Отчет о раскопках и разведках памятников раннего железного века на территории Киевской области в 1976 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1976/127.

Петровская, Е. А. 1977. О работах Подгорцевско-Ходосовского отряда Археологического музея АН УССР. *Археологические открытия в СССР 1976 г.*, с. 354.

Плетнева, С. А., Николаенко, А. Г. 1976. Волоконовский древнеболгарский могильник. *Советская археология*, 3, с. 279-298.

Приходнюк, О. М., Хардаев, В. М. 1998. Харивский клад. *Archaeoslavica*, 3, с. 243-282.

Рябинин, Е. А. 2003. *У истоков Северной Руси: новые открытия*. Санкт-Петербург: Блиц.

Седов, В. В. 2007. *Изборск в раннем Средневековье*. Москва: Наука.

Станчев Ст. 1955. Разкопки и новооткрити материали в Плиска през 1948 г. *Известия на Археологическия институт*, 20, с. 183-227.

Стрельник, М. О., Володарець-Урбанович, Я. В. 2018. Дві ливарні формочки раннього середньовіччя із Волоського (матеріали експозиції НМІУ). В: Ключко, Л. С., Полідович, Ю. Б. (ред.). *Музейні читання. Матеріали наукової конференції «Ювелірна мистецтво — погляд крізь віки». 21—22 листопада 2017 р.* Київ: Фенікс, с. 116-128.

Сухобоков, О. В. 1977. До питання про пам'ятки волинцевського типу. *Археологія*, 21, с. 50-66.

Сухобоков, О. В., Вознесенская, Г. А., Приймак, В. В. 1989. Клад орудий труда и украшений из Билицкого городища. В: Толочко, П. П. (ред.). *Древние славяне и Киевская Русь*. Киев: Наукова думка, с. 92-105.

Сухобоков, О. В., Юренко, С. П. 1995. *Опошнянское городище (по материалам археологических исследований 1975 г.)*. Полтава.

Тавлинцева, Е. Ю., 1999. К вопросу о металлическом бисере в рязано-окских могильниках (по материалам Шокшинского могильника). *Труды ГИМ*, 103, с. 109-115.

Тараканова, С. А. 1956. Каменные плитки с рисунком из городища Камно. *Краткие сообщения ИИМК*, 62, с. 152-154.

Тельнов, Н. 2010. Литейная формочка из городища Потырка. *Revista Arheologica*, V, 1, с. 167-171.

Хавлюк, П. И. 1974. Раннеславянские поселения в бассейне Южного Буга. В: Третьяков, П. Н. (ред.). *Раннесредневековые восточнославянские древности*. Ленинград: Наука, с. 181-215.

Черненко, О. С., Кравченко, Р. А., Луценко, Р. М. 2018. Дослідження городища Свердловське 1. *Археологічні дослідження в Україні 2016 р.*, с. 330-331.

Шпилев, А. Г. 2010. Украшения роменского времени из Курской области (вторая половина VIII в. — конец X вв.). *Stratum plus*, 5, с. 221-274.

Щеглова, О. А. 1999. Женские уборы из кладов «древностей антов»: готское влияние или готские наследие? *Stratum plus*, 5, с. 287-312.

Щеглова, О. А. 2001. К вопросу о месте и времени формирования традиции изготовления свинцово-оловянных украшений в формочках «типа Камно-Рыуге». В: Мачинский, Д. А., Селин, А. А. (ред.). *Миграции и оседлость от Дуная до Ладоги в первом тысячелетии христианской эры. Пятое чтения памяти Анны Мачинской, Старая Ладога, 21—22 декабря 2000 г.* Санкт-Петербург, с. 46-55.

Щеглова, О. А. 2002. Свинцово-оловянные украшения VIII—X вв. на северо-западе Восточной Европы. В: Кирпичников, А. Н. (ред.). *Ладога и ее соседи в эпоху средневековья*. Санкт-Петербург: ИИМК РАН, с. 134-150.

Щеглова, О. А. 2003. Свинцово-оловянные украшения VIII—X вв. из Старой Ладоги и Любшанского городища и их восточноевропейские параллели. В: Кирпичников, А. Н. (ред.). *Ладога и истоки российской государственности и культуры*. Санкт-Петербург: Вести, с. 38-46.

Щеглова, О. А. 2009. Волны распространения вещей из Подунавья на Северо-Восток в VI—VIII вв. как отражение миграции или культурных влияний. *Труды Государственного Эрмитажа*, XLIX: Сложение русской государственности в контексте ранне-средневековой истории Старого Света: Материалы Международной конференции (14—18 мая 2007 г., Государственный Эрмитаж), с. 39-65.

Щеглова, О., Егорьков, А. 2000. Литейные формочки из Бернашевки и свинцово-оловянные украшения раннесредневековых кладов Днепровского Левобережья. В: Захарова, Н. А. (ред.). *Ювелирное искусство и материальная культура: Тезисы докладов участников седьмого colloquium (8—14 апреля 1999 г.)*. Санкт-Петербург, с. 110-112.

Bosselmann-Ruickbie, A. 2018. A Byzantine casting mould for a hystera (womb) amulet and a cross in the Museum Schnitzgen, Cologne: A contribution to the cultural and religious history of Byzantium and the material culture of Byzantine magic. In: Drauschke, J. (ed.). *Lebenswelten zwischen Archäologie und Geschichte, Festschrift für Falko Daim zu seinem 65. Geburtstag*. RGZ Monographien, 150. Mainz, p. 629-644.

Szmoniewski, B. Sz. 2002. Production of Early Medieval Ornaments made of Non — Ferrous Metals: Dies from Archeological finds in North-East Romania. *Acta archaeologica Carpathica*, XXXVII, p. 111-135.

Szmoniewski, B. Sz. 2017. Un moule d'orfèvre de la période romano-byzantine découvert a la cité de Tropaеum Traiani (dép. de Constanta). *Pontica*, 50, p. 279-306.

Teodor, D. Gh. 1995. Cercei cu pandantiv stelat din secolele VI—VIII d. Hr. on spațiul carpato-dunăreanopontic. *Arheologia Moldovei*, 18, p. 187-206.

Theune, C. 2004. *Germanen und Romanen in der Alamannia. Strukturveränderungen aufgrund der archäologischen Quellen vom 3. bis zum 7. Jahrhundert*. Berlin; New York: De Gruyter.

REFERENCES

Berezovets, D. T. 1952. Kharivskiy skarb. *Arkheolohiia*, VI, s. 109-119.

Berezovets, D. T. 1961. *Otchet i tablitsy k otchetu o raskopkakh katakombnogo mogilnika*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1959-61/6b.

Bilynskiy, O. O. 2019. *Pam'iatky skifskoho chasu na Seimi*. Dysertatsiia k. i. n. Kyiv, NA IA NAN Ukrainy.

Buinov, Yu. V., Sierhieiev, M. A. 2012. Materialy doby bronzy ta rannoho serednovichchia z poseleunia Tsyркuny-13 na Khar'kivshchyni. *Visnyk Khar'kivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina*, 1005: seriiia Istoriiia, 45, s. 8-17.

Vynokur, I. S. 1997. *Slov'ianski yuveliry Podnistrov'ia (Za materialamy doslidzhennia Bernashivskoho kompleksu I tys. n. e.)*. Kam'ianets-Podilskiy: Oium.

Vynokur, I. S. 1998. Yuvelirnyi kompleks rannoserednovichnykh slov'ian. *Archaeoslavica*, 3, s. 209-226.

Vynokur, I. S., Mehei, V. P. 1992. Yuvelirna maisternia rannoserednovichnykh slov'ian. *Arkheolohiia*, 3, s. 82-95.

Volodarets-Urbanovych, Ya. V. 2017. Lyvarni formochky slov'ian rannoho serednovichchia: reinterpretatsiia znakhidok. *Arkheolohiia i davnia istoriiia Ukrainy*, 1 (22), s. 331-346.

Volodarets-Urbanovych, Ya. V. 2018. Lyvarni formochky u slov'ian epokhy rannoho serednovichchia: dopovnennia katalohiv O. O. Shcheglovoi. *Starozhytnosti Livoberezhnoho Podniprov'ia 2018*, s. 105-128.

Volodaretc-Urbanovich, Ia. V., Buinov, Iu. V. 2017. Liteinye formochki s poseleunia Tcirkuny 13. *Stratum plus*, 5, s. 57-86.

Vorontcov, A. M. 2014. Pozdnii period sushchestvovaniia moshchinskoi kultury. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 235, s. 311-327.

Gavritukhin, I. O. 2005. Kompleksy prazhskoi kultury s datiruiushchimi veshchami. In: Kaczanowski, P., Parczewski, M. (ed.). *Archeologia o początkach Słowian*. Kraków: Księgarnia akademicka, s. 401-461.

Goriunova, V. M. 1987. K voprosu ob oloviannykh ukrasheniakh «antskikh» kladov. In: Priakhin, A. D. (ed.). *Arkheologicheskie pamiatniki epokhi zheleza vostochnoevropeiskoi lesostepi*. Voronezh: VGU, c. 85-93.

Goriunova, V. M. 1992. Novyi klad antskogo vremeni iz Srednego Podneprov'ia. *Arkheologicheskie vesti*, 1, s. 126-140.

Goriunova, V. M., Rodinkova, V. E. 1999. Ranneslavianskoe poselenie Velikie Budki (Khutor). *Stratum plus*, 4, s. 167-219.

Grigoreva, N. V., Shcheglova, O. A. 2012. Ukrasheniia iz svintcovo-olovianistykh splavov v materialakh raskopa 3 na Zemlianom gorodishche v Staroi Ladoge. In: Machinskii, D. A. (ed.). *Istoki slavianstva i Rusi: X chteniia pamiati A. Machinskoi (Staraia Ladoga, 24—25 dekabria 2005 g.)*. Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriiia, s. 250-256.

Dzis-Raiko, G. A. (ed.). 1983. *Odesskii arkheologicheskii muzei AN USSR*. Kiev: Naukova dumka.

Doncheva, S. 2007. *Medalioni ot srednovekovna Blgariia*. Veliko Trnovo: Faber.

Doncheva, S. 2015. *Kalpi i matritci ot blgarskoto srednovekovie (IX—XIV v.)*. Veliko Trnovo: Faber.

Zharov, H. V., Terpylovskiy, R. V. 2004. *Skarb sribnykh prykras VIII stolittia z Andriiashivky na Suli*. Kyiv: Korvin Press.

Zalogina, A. A., Volkovitchii, A. I. 2016. Svintcovo-oloviannye ukrasheniia iz raskopok Zemlianogo gorodishcha raznykh let. (nemnogo statistiki). *Arkheolohiia i istoriiia Pskova i Pskovskoi zemli*, 31, s. 249-254.

Karavaiko, D. V. 2012. *Pamiatniki iukhnovskoi kultury Novgorod-Severskogo Polesia*. Kiev: IA NAN Ukrainy.

Karavaiko, D. V., Plaksina, O. V. 2016. Doslidzhennia horodyshch na terytorii Putyvl'skoho ta Krolevetskoho raioniv u 2012—2014 rr. *Sivershchyna v istorii Ukrainy*, 9, s. 58-65.

Komar, A. V. 2017. Ivakhnikovskii klad (vremia sokrytiia i kulturnye sviazi kompleksa). *Stratum plus*, 5, s. 113-131.

Komar, O. V. 2018. Arkheolohichne ta arkhеomahnitne datuvannia volyntsevskyykh kompleksiv Khodosivskoho poseleunia. *Arkheolohiia i davnia istoriiia Ukrainy*, 2 (28), s. 168-191.

- Komar, O. V. 2019. Dosvid vykorystannia radiokarbonohoho metodu dlia datuvannia rannoslov'ianskykh pam'iatok Ukrainy (1970—1987 rr.). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (30), s. 254-267.
- Komar, A. V., Strelnik, M. A. 2011. «Repressirovannyi» klad: kompleks iuvelirnykh izdelii VIII v. iz nakhodki u s. Potovizh. *Stratum plus*, 5, s. 143-164.
- Krenke, N. A., Tavlintceva, E. Iu. 2002. Liteinye formy s Diakova gorodishcha. *Rossiiskaia arkheologiia*, 4, s. 90-110.
- Krenke, N. A., Tavlintceva, E. Iu. 2011. Liteinye formy finalnogo etapa sushchestvovaniia Diakova gorodishcha. In: Krenke, N. A. *Diakovo gorodishche: kultura naseleniia basseina Moskvy-reki v I tys. do n. e. — I tys. n. e.* Moskva.: IA RAN, s. 101-106.
- Loshenkov, M. I. 2011. *Gorodishcha milogradskoi kultury na territorii Belarusi*. Minsk: MFTcP.
- Machinskaia, A. D., 1989. Ukrasheniia iz olovianistykh splavov iz Staroi Ladogi. In: Ianin V. L. (ed.). *Novgorod i Novgorodskaiia zemlia. Istoriia i arkheologiia*. Novgorod, s. 17-19.
- Mykhailyna, L. P. 2007. *Slov'iany VIII—IX st. mizh Dni-prom i Karpatamy*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.
- Mikhailova, E. R. 2015. Ukrasheniia iz legkoplavkikh splavov v kulture pskovskikh dlennykh kurganov: osnovnye formy i poisk analogii. *Ladoga i Ladozhskaiia zemlia v epokhu srednevekovia*, 5, s. 125-134.
- Mikhailova, E. R. 2017. O rasprostraneniі izdelii iz olovianistykh splavov v lesnoi zone Vostochnoi Evropy v seredine — vtoroi polovine I tys. n. e. *Stratum plus*, 5, s. 87-97.
- Molodin, V. I., Durakov, I. A., Kobeleva, L. S. 2018. Zakhoroneniia s bronzoliteinym oborudovaniem andronovskogo (fedorovskogo) mogilnika Tartas-1 (Tsentralnaia Baraba). *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta*, 56: Istoriia, s. 129-137.
- Mysko, Iu. V. 2007. Kultovaia atributciia lunnite kak elementa drevnerusskogo prazdnichnogo ubora. In: Alekseenko, N. A., Babinov, Iu. A., Khofmann, Kh. (ed.). «*Sacrum et profanum*» II. Sevastopol; Krakov, s. 127-134.
- Petrashenko, V. O. 1997. Pam'iatky VIII—IX st. In: Motisia, O. P. (ed.). *Pivdennoruske selo IX—XIII st. (novi pam'iatky materialnoi kultury)*. Kyiv: IZMN, s. 6-19.
- Petrovskaia, E. A. 1976. *Otchet o raskopkakh i razvedkakh pamiatnikov rannego zheleznoho veka na territorii Kievskoi oblasti v 1976 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1976/127.
- Petrovskaia, E. A. 1977. O robotakh Podgortcevesko-Khodosovskogo otriada Arkheologicheskogo muzeia AN USSR. *Arkheologicheskie otkrytiia v SSSR 1976 g.*, s. 354.
- Pletneva, S. A., Nikolaenko, A. G. 1976. Volokonovskii drevnebolgarskii mogilnik. *Sovetskaia arkheologiia*, 3, s. 279-298.
- Prikhodniuk, O. M., Khardaev, V. M. 1998. Kharivskii klad. *Archaeoslavica*, 3, s. 243-282.
- Riabinin, E. A. 2003. *U istokov Severnoi Rusi: novye otkrytiia*. Sankt-Peterburg: BLITc.
- Sedov, V. V. 2007. *Izborsk v rannem Srednevekovie*. Moskva: Nauka.
- Stanchev St. 1955. Razkopki i novootkriti materiali v Pliska prez 1948 g. *Izvestiia na Arkheologicheskiiia institut*, 20, s. 183-227.
- Strelnyk, M. O., Volodarets-Urbanovych, Ya. V. 2018. Dvi lyvarni formochky rannoho serednovichchia iz Voloskoho (materialy ekspozitsii NMIU). In: Klochko, L. S., Polidovych, Yu. B. (ed.). *Muzeini chytannia. Materialy naukovi konferentsii «Iuvelirne mystetstvo — pohliad kriz viky»*. 21—22 lystopada 2017 r. Kyiv: Feniks, s. 116-128.
- Sukhobokov, O. V. 1977. Do pytannia pro pam'iatky volyntsevskoho typu. *Arkheolohiia*, 21, s. 50-66.
- Sukhobokov, O. V., Voznesenskaia, G. A., Priimak, V. V. 1989. Klad orudii truda i ukrasheniia iz Bititckogo gorodishcha. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Drevnie slaviane i Kievskaiia Rus*. Kiev: Naukova dumka, s. 92-105.
- Sukhobokov, O. V., Iurenko, S. P. 1995. *Oposhnianskoie gorodishche (po materialam arkheologicheskikh issledovaniia 1975 g.)*. Poltava.
- Tavlintceva, E. Iu., 1999. K voprosu o metallicheskom bisere v riazano-okskikh mogilnikakh (po materialam Shokshinskogo mogilnika). *Trudy GIM*, 103, s. 109-115.
- Tarakanova, C. A. 1956. Kamennye plitki s risunkami iz gorodishcha Kamno. *Kratkie soobshcheniia IIMK*, 62, s. 152-154.
- Telnov, N. 2010. Liteinaia formochka iz gorodishcha Potyrka. *Revista Arheologic*, V, 1, s. 167-171.
- Khavliuk, P. I. 1974. Ranneslavianskie poseleniia v basseine Iuzhnogo Buga. In: Tretiakov, P. N. (ed.). *Rannesrednevekovye vostochnoslavianskie drevnosti*. Leningrad: Nauka, s. 181-215.
- Chernenko, O. Ye., Kravchenko, R. A., Lutsenko, R. M. 2018. Doslidzhennia horodyscha Sverdlovske I. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2016 r.*, s. 330-331.
- Shpilev, A. G. 2010. Ukrasheniia romenskogo vremeni iz Kurskoi oblasti (vtoraia polovina VIII v. — konets X vv.). *Stratum plus*, 5, s. 221-274.
- Shcheglova, O. A. 1999. Zhenskie ubory iz kladov «drevnostei antov»: gotskoe vliianie ili gotskoe nasledie? *Stratum plus*, 5, s. 287-312.
- Shcheglova, O. A. 2001. K voprosu o meste i vremeni formirovaniia tradicii izgotovleniia svintcovo-oloviannykh ukrasheniia v formochkakh «tipa Kamno-Ryuge». In: Machinskii, D. A., Selin, A. A. (ed.). *Migratsii i osedlost ot Dunaia do Ladogi v pervom tysiacheletii khristianskoi ery. Piatye chteniia pamiati Anny Machinskoi, Staraiia Ladoga, 21—22 dekabria 2000 g.* Sankt-Peterburg, s. 46-55.
- Shcheglova, O. A. 2002. Svintcovo-oloviannye ukrasheniia VIII—X vv. na severo-zapade Vostochnoi Evropy. In: Kirpichnikov, A. N. (ed.). *Ladoga i ee sosedi v epokhu srednevekovia*. Sankt-Peterburg: IIMK RAN, s. 134-150.
- Shcheglova, O. A. 2003. Svintcovo-oloviannye ukrasheniia VIII—X vv. iz Staroi Ladogi i Liubshanskogo gorodishcha i ikh vostochnoevropaiskie paralleli. In: Kirpichnikov, A. N. (ed.). *Ladoga i istoki rossiiskoi gosudarstvennosti i kultury*. Sankt-Peterburg: Vesti, s. 38-46.
- Shcheglova, O. A. 2009. Volny rasprostraneniia veshchei iz Podunavia na Severo-Vostok v VI—VIII vv. kak otrazhenie migratsii ili kulturnykh vlianii. *Trudy Gosudarstvennogo Ermitazha*, XLIX: Slozhenie russkoi gosudarstvennosti v kontekste rannesrednevekovoi istorii Starogo Sveta: Materialy Mezhdunarodnoi konferentsii (14—18 maia 2007 g., Gosudarstvennyi Ermitazh), s. 39-65.
- Shcheglova, O., Egorkov, A. 2000. Liteinye formochki iz Bernashevki i svintcovo-oloviannye ukrasheniia rannesrednevekovykh kladov Dneprovskogo Levoberezhia. In: Zakharova, N. A. (ed.). *Iuvelirnoie iskusstvo i materialnaia kultura: Tezisy dokladov uchastnikov sedmogo kollokviuma (8—14 apreliia 1999 g.)*. Sankt-Peterburg, s. 110-112.
- Bosselmann-Ruickbie, A. 2018. A Byzantine casting mould for a hystera (womb) amulet and a cross in the Museum Schnitzgen, Cologne: A contribution to the cultural and religious history of Byzantium and the material culture of Byzantine magic. In: Drauschke, J. (ed.). *Lebenswelten zwischen Archäologie und Geschichte, Festschrift für Falko Daim zu seinem 65. Geburtstag*. RGZ Monographien, 150. Mainz, p. 629-644.
- Szmoniewski, B. Sz. 2002. Production of Early Medieval Ornaments made of Non — Ferrous Metals: Dies from Archeological finds in North-East Romania. *Acta archaeologica Carpathica*, XXXVII, p. 111-135.
- Szmoniewski, B. Sz. 2017. Un moule d'orfèvre de la période romano-byzantine découvert a la cité de Tropaeum Traiani (dép. de Constanța). *Pontica*, 50, p. 279-306.
- Teodor, D. Gh. 1995. Cercei cu pandantiv stelat din secolele VI—VIII d. Hr. on spatiul carpatu-dunăreano-pontic. *Arheologia Moldovei*, 18, p. 187-206.
- Theune, C. 2004. *Germanen und Romanen in der Alamannia. Strukturveränderungen aufgrund der archäologischen Quellen vom 3. bis zum 7. Jahrhundert*. Berlin; New York: De Gruyter.

O. V. Komar

THE JEWELRY MOLD FROM KHODOSIVKA SETTLEMENT OF THE VOLYNTSEVO CULTURE

Casting molds for making small ornaments of lead or tin alloys were found in different parts of the East Europe in the areas of various archaeological cultures. This simple technology and simple shapes of products were in use by many peoples since 3rd till 10th century and perhaps even earlier. Lead castings and stone molds for their manufacture attracted the attention of researchers of Early Slavic archaeology since discovery of the Velyki Budky hoard (1981) and Bernashivka workshop (1990).

The obvious problem was the chronological and geographic lacuna between the Slavic Bernashivka type ornaments (6th—7th centuries) and ornaments of the Kamno-Rouge type (8th—10th centuries) from the Eastern Baltic region. Several versions explaining the similarity of finds from the northern and southern areas have been proposed: common substrate, population migrations, imitation of some fashion etc. In recent years two molds for some ornaments of the Kamno-Rouge type have been discovered at the Romny culture hillforts (Sverdlovske 1, Vorkhol II), which demonstrated the lasting of the tradition in the south until the 10th century.

A problem of the upper limit for existence of the Bernashivka type ornaments can be clarified using the mold find from Khodosivka settlement. The mold was discovered by expedition of E. O. Petrovska in

1976 during a survey along the left edge of the Gley ravine (Kozakiv ravine) near the Khodosivka hillfort. It was found in remaining part of a pit dwelling in context with fragments of hand-made and wheel-made pots of the Volyntsevo culture. The object dates back to the second half of the 8th century — early 9th century.

Negatives of ornaments are carved on both sides of the mold. A diamond-shaped patch carved on the main side. On the reverse side the negatives of round plaques are carved and probably loops for attaching the same plaques. There is also circular decoration presents, probably, of a circular pendant. The closest analogies to such decorations were found in the Bernashivka workshop, and also at the molds from the Lower Danube region. Products from the Khodosivka mold look quite archaic and simple in comparing to gold and silver jewelry from hoards of the Volyntsevo culture. Such production was undoubtedly the part of nonprofessional home craft.

Keywords: Eastern Slavs, Middle Dnieper region, Early Middle Ages, Volyntsevo culture, mold, home craft.

Одержано 22.01.2021

КОМАР Олексій Вікторович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, ІА НАН України, Київ, Україна.

KOMAR Oleksii, Ph. D. (History), Senior Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0001-5955-4823, e-mail: oleksii_komar@iananu.org.ua.